

JULIA CZAPLA

UNIwersytet Jagielloński
Wydział Historyczny
Instytut Historii Sztuki
Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie
E-MAIL: CZAPLA@BIBLIOTEKA.PAU.KRAKOW.PL

Między autorem a drukarzem. Dobór ilustracji w *Historia naturalis* Jana Jonstona

STRESZCZENIE

Artykuł stanowi studium przypadku procesu wyboru miedziorytów ilustrujących ostatnią z humanistycznych encyklopedii zoologicznych, *Historia naturalis* Jana Jonstona (Frankfurt, Officina Merianorum 1650–1653). Kompendium opatrzone było około dwieście sześćdziesięcioma tablicami, ukazującymi ponad dwa i pół tysiąca stworzeń. Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, kto był odpowiedzialny za proces doboru ilustracji – autor czy drukarz, Matthäus Merian Starszy, tradycyjnie, acz mylnie uznawany za ich jedyne twórcę.

Encyklopedia Jonstona stanowi popularno-naukowe dzieło dla młodzieży oparte na starszych kompendiach i traktatach przyrodniczych. Nie tylko tekst, ale też związane z nim dość blisko ilustracje musiały być zarazem tradycyjne, odwołujące się do znanych przedstawień, i atrakcyjne wizualnie, by tematem zainteresować młodych czytelników. Zaczepnięto je z książek wykorzystanych przez Jonstona – najpopularniejszych dzieł przyrodniczych i podróżniczych – i zaadaptowano do nowego dzieła. Jonston zamieszczał w tekście cytaty z innych kompendiów, zatem ilustracje jego tekstu musiały się do nich odwoływać. Analiza traktatów Jonstona i ich ilustracji sugeruje, że to autor wybrał przedstawienia ze swojej biblioteki, zaś Merian zebrał pierwowzory ilustracji i zadbał o przeniesienie ich na nowe płyty, które zapewniły kompendium Jonstona popularność.

SŁOWA KLUCZOWE

XVII-wieczna ilustracja zoologiczna, Jan Jonston, Matthäus Merian Starszy, historia naturalna

„Humanistyczna historia naturalna” to wedle definicji Williama B. Ashwortha badania przyrody poznające świat nie tyle poprzez obserwację i doświadczenia, ile raczej za pośrednictwem tekstów i obrazów: ich analizy i ewentualnego porównania z wiedzą empiryczną. Ta perspektywa badawcza pozwalała uczonym początków epoki nowożytnej na opisanie nie tylko świata widzialnego, ale także jego znaczeń symbolicznych. Humanistyczna historia naturalna swoje apogeum miała około połowy XVI wieku¹. W następnym stuleciu powoli ustępowała miejsca badaniom empirycznym, jednak encyklopedie przyrodnicze, opisujące świat widzialny i symboliczny w oparciu o wcześniejsze kompilacje i obrazy, cieszyły się popularnością jeszcze w latach pięćdziesiątych XVII wieku. Przedmiotem tego artykułu jest właśnie późna publikacja z zakresu humanistycznej historii naturalnej, *Historia naturalis* Jana Jonstona², oraz ilustrujące ją miedzioryty.

Tak autor, jak i encyklopedia pojawiają się w polskich i zagranicznych publikacjach na temat historii nauki³, natomiast ilustracje do tej pory nie stały się przedmiotem szerszej analizy, mimo że tradycyjnie pisano, iż ich autorem był Matthäus Merian Starszy⁴. Współczesne badania historyczno-artystyczne wykazały, że nie zostały one przez niego zaprojektowane, a jego rola ograniczyła się do opracowania i przeniesienia, przy udziale warsztatu, rysunków na nowe płyty⁵, co zmniejszyło zainteresowanie nimi zarówno wśród historyków sztuki, jak i bibliologów. Jednakże, właśnie ze względu na swój warsztatowy charakter, stanowią one interesujący przyczynek do badania mechanizmów opracowywania i wydawania kompendiów zoologicznych w XVII wieku.

Pochodzący z Szamotuł Jan Jonston (1603–1675) był przez współczesnych uważany za polihistora. Z wykształcenia był lekarzem, jednak jego zainteresowania naukowe były znacznie szersze. Obejmowały zagadnienia od medycyny i historii naturalnej po historię cywilizacji. Młodość spędził, podróżując po Europie. Od 1623 roku studiował na kilku uniwersytetach, między innymi w Lejdzie i Cambridge. Pod koniec lat dwudziestych XVII wieku wrócił na krótko do Polski. Przeniósł się do Leszna, skąd wkrótce

¹ W. B. Ashworth, *Natural History and the Emblematic World View*, [w:] *Reappraisals of the Scientific Revolution*, eds. D. C. Lindberg, R. S. Westman, Cambridge 1990, s. 303–332.

² J. Jonston, *Historiae naturalis de Piscibus et Cetis libri V*, Frankfurt a. Main 1650; idem, *Historiae naturalis de Exsanguibus Aqvaticis libri IV*, Frankfurt a. Main 1650; idem, *Historiae naturalis de Avibus libri VI*, Frankfurt a. Main 1650; idem, *Historiae naturalis de Quadrupedibus libri*, Frankfurt a. Main [1650?]; idem, *Historiae naturalis de Insectis libri III. De Serpentinibus et Draconibus libri II*, Frankfurt a. Main 1653.

³ Zob. *Jan Jonston 1603–1675*, red. Z. Smoluchowski, Leszno 1974; *Jan Jonston. Lekarz i uczonego XVII wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” Seria B 1975, z. 28; D. Knight, *Zoological Illustration, an Essay Towards a History of Printed Zoological Pictures*, Dawson 1977, a także prace A. Matuszewskiego, m.in. *Wstęp*, [w:] *The Letters of Jan Jonston to Samuel Hartlib*, eds. W. J. Hitchens, A. Matuszewski, J. Young, Warszawa 2000.

⁴ Zob. ibidem, s. 19. Atrybucję tę zakwestionował po raz pierwszy L. H. Wüthrich, *Druckgraphische Werk von Matthäus Merian d. Ältere*, t. 2, Basel 1972, kat. 30–33; idem, *Matthaus Merian der Ältere, eine Biographie*, Hamburg 2007, s. 209.

⁵ Ibidem, s. 185.

udał się w kolejną podróż po Europie, tym razem jako wychowawca Bogusława Leszczyńskiego, syna właściciela miasta. W trakcie tego wyjazdu, w 1634 roku opublikował w Lejdzie dysertację doktorską z medycyny⁶. Przed powrotem do Polski w 1636 roku Jonston i jego podopieczny byli jeszcze we Francji i Włoszech, gdzie zwiedzili między innymi bolońskie muzeum Ulissesa Aldrovandiego⁷ – słynną wówczas kolekcję przyrodniczą. W Lesznie Jonston objął stanowisko lekarza miejskiego i medyka rodziny Leszczyńskich. Został też członkiem rady pedagogicznej leszczyńskiego gimnazjum⁸ i współpracownikiem Jana Amosa Komeńskiego, który od 1635 roku pełnił funkcję konrektora szkoły. Jonston nie pracował nigdy jako nauczyciel. Przede wszystkim zajmował się opracowywaniem programów nauczania i zgodnych z nimi podręczników⁹. Wszystkie jego publikacje z okresu przebywania w Lesznie były przeznaczone właśnie dla uczniów gimnazjum.

Założona w 1555 roku przez Braci Czeskich szkoła przeżywała w początkach XVII wieku, między innymi dzięki zaangażowaniu Leszczyńskich, okres rozkwitu¹⁰. Od lat dwudziestych gimnazjum przyciągało sławnych wówczas uczonych – Andrzeja Węgierskiego, Jana Dekana czy Daniela Vettera¹¹. Dzięki ich kontaktom w Lesznie znane były wyniki najnowszych badań prowadzonych w największych centrach ówczesnej nauki. Mimo to szkołę charakteryzowało ujęcie raczej eklektyczne niż innowacyjne¹². Z jednej strony wynikało to z braku lokalnego uniwersytetu¹³, z drugiej wiązało się ze świadomą decyzją uczonych, którzy widzieli siebie raczej w roli nauczycieli niż badaczy¹⁴. Szczególnie ten drugi aspekt znajduje wyraźne odbicie w ich publikacjach – podręcznikach, a nie traktatach naukowych. W taki właśnie sposób można scharakteryzować również dzieła Jonstona. W trakcie jego pobytu w Lesznie ukazało się kilka książek historycznych¹⁵, traktaty medyczne¹⁶, pierwsze polskie opracowanie dendrologiczne¹⁷ i właśnie *Historia naturalis*. Wyjazd

⁶ J. Jonston, *De febribus*, Leyden 1634.

⁷ S. Feliksiak, *Ornitologia Jonstona i Aldrovandiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28, s. 139.

⁸ A. Matuszewski, *Wstęp*, op. cit., s. 40.

⁹ W 1635 roku Jonston opracował dla gimnazjum program szkolny oparty na planie dydaktyki Komeńskiego. Zob. idem, *Odrębność i stereotypowość życia umysłowego w Lesznie w XVII wieku*, Leszno 1998, s. 53–57.

¹⁰ Ibidem, s. 48.

¹¹ A. Piwoń, *Leszczyńskie środowisko naukowe i kulturalne w czasach Jana Jonstona*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28, s. 9–10.

¹² H. Barycz, *Rozwój nauki w Polsce w dobie Odrodzenia*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 2, red. B. Suchodolski, Warszawa 1956, s. 61–62.

¹³ A. Piwoń, op. cit., s. 10.

¹⁴ A. Matuszewski, *Odrębność...*, op. cit., s. 19.

¹⁵ Np. J. Jonston, *Horae subcisivae seu rerum toto orbe*, Leszno 1639.

¹⁶ Np. idem, *Ad theriacae Andromachi*, Leszno 1642; idem, *Idea universae medicinae*, Amsterdam 1644.

¹⁷ Idem, *Syntgmatis dendrologi specimen*, Leszno 1646.

Jonstona z Leszna był bezpośrednio związany z końcem okresu *prosperity* miasta. W 1656 roku polskie wojska spaliły je w odwecie za opowiedzenie się Leszczyńskich po stronie Szwedów. Podobnie jak wielu współmieszkańców, Jonston wyjechał z miasta. Resztę życia spędził na Śląsku, w kupionym kilka lat wcześniej majątku Siebendorf (obecnie Składowice)¹⁸. Tam zajął się badaniami naukowymi i wydawał kolejne dzieła – od ogólnych encyklopedii¹⁹, poprzez historię²⁰ i historię naturalną²¹, aż po medycynę²².

Znanych jest około trzydzieści pięć dzieł Jonstona²³. Najślynniejszym jest właśnie jego kompendium historii naturalnej. Opublikowano je we Frankfurcie nad Menem w latach 1650–1653. Opracowywanie go zajęło Jonstonowi większość lat czterdziestych²⁴, zaś idea jego powstania jest jeszcze starsza. Już w 1635 roku Jonston wspominał Samuelowi Hartlibowi o planach napisania „Magni Systematis Physici”²⁵ – wielkiej syntezy nauk przyrodniczych, którą opracowywał właśnie dla uczniów leszczyńskiego gimnazjum²⁶ w ramach swojego programu nauczania historii naturalnej.

Wydaje się, że dlatego właśnie *Historia naturalis* pomyślana została jako streszczenie całej wiedzy zoologicznej, a nie tylko najnowszych odkryć. Jonston kilkakrotnie zastrzegł, że jego własne obserwacje zajmują w tym dziele stosunkowo niewiele miejsca²⁷. Treść *Historia naturalis* stanowią przede wszystkim opisujące każdy z wymienionych gatunków zwierząt cytaty z dzieł uznanych autorytetów – encyklopedystów, przyrodników, lekarzy, podróżników, ale też historyków, a nawet poetów²⁸.

Korzystając z zebranych przez nich informacji, Jonston opisał ponad tysiąc gatunków zwierząt. Zgodnie ze współczesną klasyfikacją podzielił je na sześć grup:

¹⁸ A. Matuszewski, *Wstęp*, op. cit., s. 19.

¹⁹ Np. J. Jonston, *Polymathiae philologicae*, Frankfurt a. Main, Leipzig 1666.

²⁰ Np. idem, *De festis Hebraeorum et Graecorum schediasma*, Wrocław 1660; idem, *Polyhistor seu rerum ab exortu Universi*, Jena 1660–1667.

²¹ Np. idem, *Notitia regni mineralis*, Leipzig 1661.

²² Idem, *Magni Hippocratis Coi medicorum principia*, Amsterdam 1660; idem, *Idea hygieines recensita*, Jena 1661; idem, *Syntagma universae medicinae practicae*, Jena 1673.

²³ Pełną bibliografię Jonstona zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 18, Kraków 1901, s. 613–620; H. Plucińska, *Bibliografia*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28, s. 247–263.

²⁴ G. Brzęk, *Jan Jonston jako zoolog*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28, s. 128.

²⁵ „In eo itaque Deo volente ero, ut, junctis cum Domino Comenio operis & consiliis, quantum ex me esse poterit, Magnum Systema Physicum, cum Historia Naturae et solute et ligate adornari possit” (*The Letters of Jan Jonston...*, op. cit., s. 84).

²⁶ O roli *Historia naturalis* w systemie dydaktyki Jonstona zob. G. L. Miller, *Beasts of the New Jerusalem: John Jonston's Natural History and the Launching of Millenarian Pedagogy in the 17th Century*, “History of Science” 2008, Vol. 46.

²⁷ Ibidem, s. 207.

²⁸ G. Brzęk, op. cit., s. 123.

wodnych zwierząt bezkrwistych (odpowiadających mniej więcej współczesnym bezkręgowcom wodnym), owadów (oraz pajęczaków), ryb (i wodnych kręgowców), węży (i smoków), ptaków oraz czworonogów (żywo- i jajorodnych). Każdej z tych grup poświęcił jedną z części encyklopedii. Te następnie zostały podzielone na księgi, opisujące zwierzęta w zależności od środowiska ich życia i strategii pokarmowej.

Dwie pierwsze części historii naturalnej Jonstona zostały wydane wspólnie we frankfurckiej oficynie Matthäusa Meriana Starszego w 1650 roku. W *Historia naturalis de piscibus et cetis* przedstawił różne stworzenia wodne. Większość z trzystu zwierząt stanowią dobrze znane Europejczykom ryby, ale autor opisał w niej również walenie i ssaki płetwonogie, a nawet fantastyczne stworzenia znane z opowieści marynarzy – morskie potwory i syreny. Zwierzęta przedstawiono na czterdziestu siedmiu tablicach. Na czterdziestu trzech ukazane są ryby, także fantastyczne, a na czterech morskie ssaki – walenie, foki i mityczne istoty morskie. We współwydanej z nią części *Historia naturalis de exsanguibus aquaticis* Jonston ukazał bezkręgowce żyjące w środowisku wodnym – mięczaki, skorupiaki, szkarłupnie, zoofita i niektóre wodne owady oraz muszle. W tym samym roku ukazała się także *Historia naturalis de avibus*. Jonston opisał tu ponad pięćset gatunków ptaków – lądowych, wodnych, egzotycznych i legendarnych oraz nietoperzy, które zostały przedstawione na sześćdziesięciu dwóch tablicach. Kolejna część – *Historia naturalis de quadrupedibus* – została wydana bez daty, zapewne między śmiercią Matthäusa Meriana Starszego w czerwcu a końcem 1650 roku²⁹. Opisanych w niej jest prawie trzysta gatunków lądowych zwierząt czworonożnych – jajorodnych płazów, większości gadów oraz ssaków, które zostały ukazane na dziewięćdziesięciu tablicach.

Trzy lata później, w 1653 roku spadkobiercy Meriana wydali wspólnie ostatnie dwie części: *Historia naturalis de insectis* i *De serpentum et draconum*. W entomologii Jonston wymienił około czterysta pięćdziesiąt rodzajów owadów w różnych stadiach oraz innych lądowych bezkręgowców, należących głównie do pajęczaków i mięczaków, które przedstawiono na dwudziestu ośmiu tablicach. Traktat o węzach i smokach jest najbardziej lakoniczną i najsłabiej ilustrowaną częścią *Historia naturalis*. Trzydzieści siedem gatunków węży i osiem rodzajów smoków ukazano w niej na dwunastu tablicach.

Kompendium Jonstona długo bagatelizowano jako skróconą wersję encyklopedii Ulissesa Aldrovandiego³⁰. Nie wchodząc tu w dyskusje na temat słuszności tego stwierdzenia, należy zasygnalizować, że w pierwszej połowie XVII wieku

²⁹ Ta część – opublikowana przez Haeredum Math. Meriani – datowana jest przez różnych badaczy między 1649 (data dedykacji) a 1652 rokiem. W tym artykule, opierając się na formie adresu wydawniczego i analizie Wüthricha (*Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 209), przyjmuję jako czas wydania drugą połowę 1650 roku.

³⁰ Dlatego też historycy zoologii rzadko wspominają o Jonstonie (W. B. Ashworth, *Natural History...*, op. cit., s. 317–318), a opinie z pierwszej połowy XX wieku nadal przeważają wśród opisów jego dzieła (np. G. Brzęk, op. cit., s. 127–137).

paradygmaty przyrodoznawstwa uległy znaczącej zmianie, co wpłynęło na sposoby opisywania przyrody³¹. Dalsze różnice wynikają z tego, że kompendia przeznaczone były dla innych odbiorców i miały spełniać odmienne funkcje. Chociaż encyklopedia Jonstona często odwołuje się do dzieła Aldrovandiego, stanowi syntezę informacji zawartych w rozlicznych kompendiach XVI- i XVII-wiecznych, a ilość informacji o znaczeniach symbolicznych i wiadomości historycznych została silnie zredukowana na rzecz wiadomości *stricte* przyrodniczych oraz praktycznych. Wśród źródeł, do których odwoływał się Jonston, są także dzieła nieznanego Aldrovandiemu. We wstępie i glosach do kompendium wymienił on około sto pięćdziesiąt tytułów. Poza systemem odsyłaczy w samej encyklopedii można je znaleźć także w rękopiśmiennym katalogu książek z biblioteki Jonstona³², który daje skrócony przegląd źródeł, jakie były dostępne w trakcie pracy nad *Historia naturalis*. Przy pomocy tych dzieł, a zapewne także książek pochodzących z bibliotek Leszczyńskich i gimnazjalnej, napisał on syntezę XVII-wiecznej wiedzy zoologicznej.

Jonston cytował dzieła autorów zarówno starożytnych, jak i współczesnych, niekiedy starając się weryfikować wątpliwe informacje. Kompendium zostało opracowane, by zachęcić uczniów do zgłębiania tajemnic natury. Dlatego zawarł w nim informacje wiarygodne, a zarazem ukazujące przyrodę jako fascynujący fenomen, który wart jest studiowania. Nie chciał, by jego encyklopedia była tylko zbiorem suchych opisów zwierząt, nużących dla młodego czytelnika, dlatego uwzględnił w niej także informacje o stworzeniach fantastycznych i legendarnych, w których prawdziwość sam niekiedy wątpił³³. Spośród tekstów antycznych Jonston cytował przede wszystkim najpopularniejsze kompendia Arystotelesa, Pliniusza i Eliana, a informacje w nich zawarte uzupełniał o wiadomości pochodzące z innych dzieł przyrodniczych, medycznych, rolniczych, podróżniczych, historycznych, a nawet przekazów literackich, które podał we wstępach do poszczególnych części. Chętniej i częściej korzystał jednak z informacji już zweryfikowanych i podawanych w źródłach nowożytnych. Sięgał przede wszystkim do encyklopedii przyrodniczych, relacji podróżniczych i dzieł geograficznych. Do najczęściej cytowanych należą *Historia animalium* Conrada Gessnera³⁴ i *Historia naturalis* Aldrovandiego³⁵. Pochodzące z nich wiadomości uzupełniał o informacje zawarte w traktatach bardziej

³¹ G. L. Miller, op. cit., s. 203–204.

³² *Nieznanzy rękopis Jana Jonstona. Wykaz pozycji podręcznego księgozbioru*, oprac. H. Sadowska, Lubin 1975.

³³ G. L. Miller, op. cit., s. 207–208.

³⁴ C. Gessner, *Historiae Animalium Libri*, Zürich 1551–1587.

³⁵ U. Aldrovandi, *Ornithologia*, Bologna 1599–1603; idem, *De animalibus insectis*, Bologna 1602; idem, *De reliquis animalibus exsanguibus*, Bologna 1606; idem, *De piscibus... et de cetis*, Bologna 1613; idem, *Serpentum et draconum historiae*, Bologna 1620; idem, *De quadrupedibus solidipedibus*, Bologna 1621; idem, *Quadrupedum omnium bisulcorum historia*, Bologna 1621; idem, *De quadrupedibus digitalis viviparis... et de quadrupedibus digitatis oviparis*, Bologna 1637.

specjalistycznych, jak XVI-wieczne ichtiologie Pierre'a Belona³⁶ i Guillaume'a Rondeleta³⁷, ornitologia Pierre'a Belona³⁸ czy – napisana w oparciu o notatki Gessnera – entomologia Thomasa Moffetta³⁹.

Różnice między kompendium Jonstona a XVI-wiecznymi encyklopediami najwyraźniej widać w opisach Nowego Świata. U Jonstona są one zdecydowanie dokładniejsze niż u poprzedników, miał on bowiem dostęp do większej liczby wiarygodnych relacji i opisów Ameryk. Niektóre traktaty charakteryzujące przyrodę Nowego Świata przytaczał on dosłownie, jak chociażby fragmenty wydanej w 1648 roku *Historia rerum naturalium Brasiliae* Georga Marggrafa⁴⁰, która znajdowała się w jego zbiorach⁴¹. Wiadomości zaczerpnięte z tej publikacji uzupełnił o informacje z innych dzieł pisanych zarówno w koloniach, jak i w Europie, przede wszystkim z *Exoticorum* Carolusa Clusiusa⁴², *Historia naturae* Juana Nieremberga⁴³ i *Novi orbis* Jeana de Laeta⁴⁴.

Zgodnie z praktyką nowożytnych publikacji przyrodniczych *Historia naturalis* jest bogato ilustrowana. W sześciu częściach znajduje się prawie dwieście sześćdziesiąt tablic, na których przedstawiono około trzy tysiące zwierząt. W odróżnieniu od publikacji, z których autor korzystał, ryciny w kompendium Jonstona nie zostały wplecione w tekst. Przedstawienia zwierząt należących do jednego bądź pokrewnych gatunków zostały w *Historia naturalis* zebrane na osobnych kartach, które dopiero introligator łączył z tekstem. Takie rozwiązanie edytorskie było nie tyle wyrazem nowej estetyki, ile raczej wynikiem stosowania odmiennej techniki druku. Odbicie miedziorytów wymagało użycia innych pras i nie mogło być wykonywane równocześnie z tekstem. Przygotowanie ciągłego tekstu i oddzielnych tablic z ilustracjami było zatem wygodniejsze i bardziej ekonomiczne niż planowanie rozmieszczenia ich w tekście i dwukrotne odbijanie jednego arkusza. Jednak to uproszczenie wpłynęło na sposób korzystania z książek i ilustracji. Czytelnicy stracili możliwość równoczesnej lektury i obserwacji przedstawienia. Aby powiązać ilustrację z tekstem, konieczne było sięganie do systemu odsyłaczy i indeksów. Zbieranie grup przedstawień umożliwiało natomiast porównanie kilku gatunków zwierząt, co pozwalało na uchwycenie podobieństw i różnic między nimi i w konsekwencji na zrozumienie obowiązującej systematyki (ryc. 1)⁴⁵.

³⁶ P. Belon, *L'Histoire naturelle des estranges poissons marins*, Paris 1551.

³⁷ G. Rondelet, *Libri de piscibus marinis...*, Lyon 1554.

³⁸ P. Belon, *L'Histoire de la nature des oiseaux*, Paris 1555; idem, *Portraits d'oyseaux, animaux... d'Arabie et d'Égypte*, Paris 1557.

³⁹ T. Moffett, *Insectorum sive Minimorum animalium theatrum*, London 1634.

⁴⁰ G. Marggraf, *Historiae rerum naturalium Brasiliae, libri octo*, Leyden, Amsterdam 1648.

⁴¹ *Nieznaný rękopis Jana Jonstona...*, op. cit., s. 1.

⁴² C. Clusius, *Exoticorum libri decem*, Amsterdam–Leyden 1605.

⁴³ J. E. Nieremberg, *Historia naturae, maxime peregrinae, libris XVI distincta*, Antwerp 1635.

⁴⁴ J. De Laet, *Novus Orbis Seu Descriptionis Indiae Occidentalis*, Leyden 1635.

⁴⁵ D. Knight, op. cit., s. 31.

Każda z części *Historia naturalis* ilustrowana jest w nieco odmienny sposób. Czworonogi i ptaki rysowane były zwykle na podstawie obserwacji żywych stworzeń lub wypchanych modeli imitujących ich zachowanie. Natomiast stworzenia wodne, owady oraz większość węży zwykle poznawano za pośrednictwem preparatów: ryby wyjęte z wody, węże zasuszone, owady rozpięte w gablotach. Te dwa sposoby prezentacji zwierząt wpłynęły też na metody ich przedstawiania. Czworonogi, ptaki i stworzenia fantastyczne rysowano w pozach imitujących naturalne zachowanie, czasem na tle szkicowo zarysowanego habitatu (ryc. 2). Ryby, węże i większość bezkręgowców ukazane są płasko, w pozycji leżącej, tak by widocznych było jak najwięcej cech charakterystycznych, pozwalających na identyfikację (ryc. 3). Tylko w nielicznych przypadkach, zwykle z przyczyn kompozycyjnych, przedstawiano je w bardziej skomplikowanych pozach.

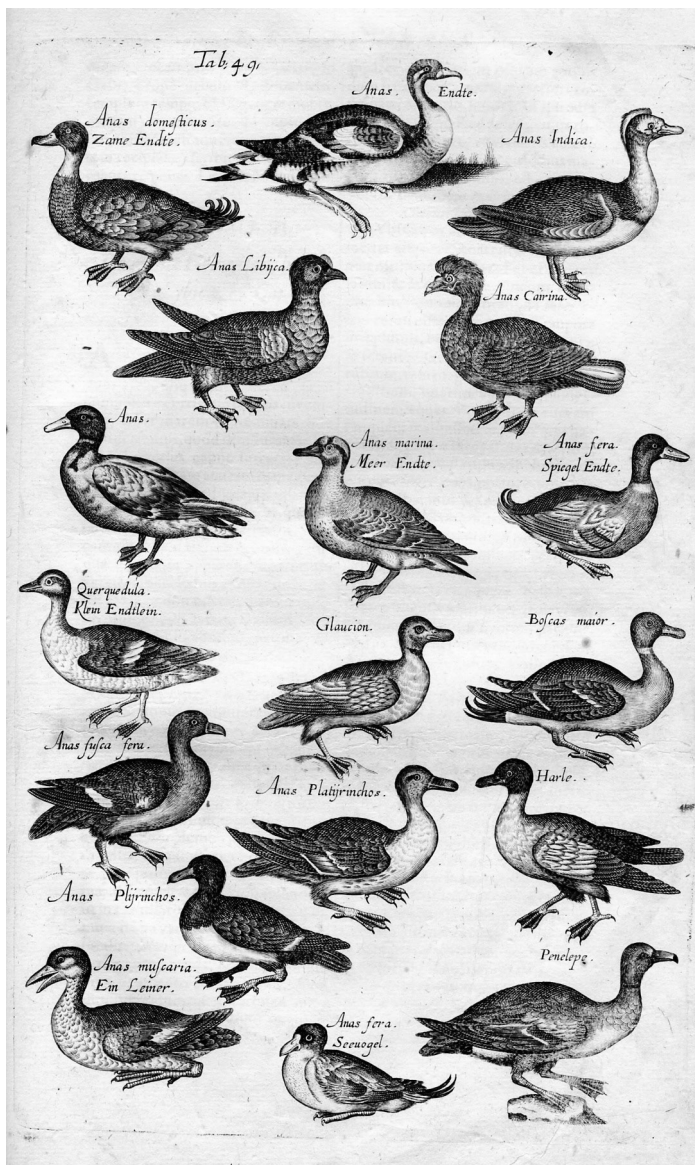
Miedzioroty w *Historia naturalis* chwalono od momentu ich wydania. Zostały one umiejętnie opracowane, jednak wątpliwe jest, by Merianowie mieli duży wpływ na stronę ilustracyjną dzieła. Wydaje się to przede wszystkim związane z tym, że encyklopedia Jonstona została skomponowana z informacji zawartych w kompendiach stanowiących kanon XVII-wiecznej wiedzy zoologicznej. Logiczne jest zatem, że także ilustracje zostały wybrane z tych samych dzieł.

Co więcej, ze względu na odległość dzielącą go od drukarza, Jonston nie miał kontroli ani nad tekstem, ani nad przygotowywanymi ilustracjami. Wydaje się mało prawdopodobne, by w latach czterdziestych XVII wieku był we Frankfurcie nad Menem. W przeciwieństwie do XVI-wiecznych uczonych, którzy zwykle publikowali swoje dzieła w miejscu zamieszkania i mieli nadzór nad tekstem, jego formą wydawniczą i stroną ilustracyjną, Jonston nie był w stanie kontrolować na bieżąco pracy drukarni i musiał tak przygotować tekst, by Merianowie nie mieli wątpliwości, jaką formę ma przyjąć jego kompendium oraz jakie ryciny mają być w nim zamieszczone. Co więcej, nie wiadomo, dlaczego *Historia naturalis* ukazała się we Frankfurcie, podczas gdy większość dzieł Jonstona była wydawana w Lejdzie i Amsterdamie. Officina Meriana opublikowała tylko dwie jego prace⁴⁶. Z listów Jonstona wiadomo, że Merian Starszy chciał opublikować jego kompendium botaniczne⁴⁷, możliwe zatem, że Jonston zamierzał wydać swoją syntezę historii naturalnej w jednym miejscu. Wybór akurat tej oficyny jest dość zaskakujący, bowiem historia naturalna nie była dziedziną, która budziłaby szczególne zainteresowanie drukarza.

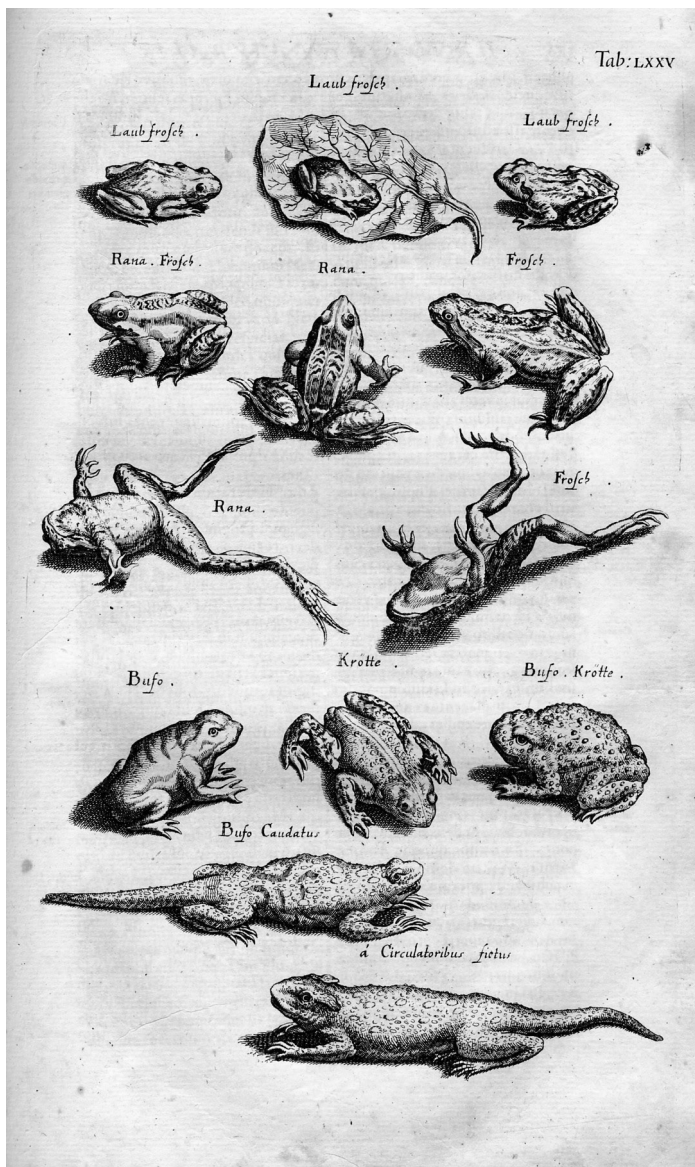
Matthäus Merian Starszy urodził się w Bazylei w 1593 roku. Fachu uczył się w Szwajcarii, Francji, Niderlandach i kilku miastach niemieckich. Następnie osiadł we Frankfurcie, gdzie w początkach kariery pracował między innymi jako szytycharz w drukarni swego teścia, Johanna Theodora de Bry, którą odziedziczył

⁴⁶ J. Jonston, *Dendrographia sive historiae naturalis de arboribus*, Frankfurt a. Main 1662.

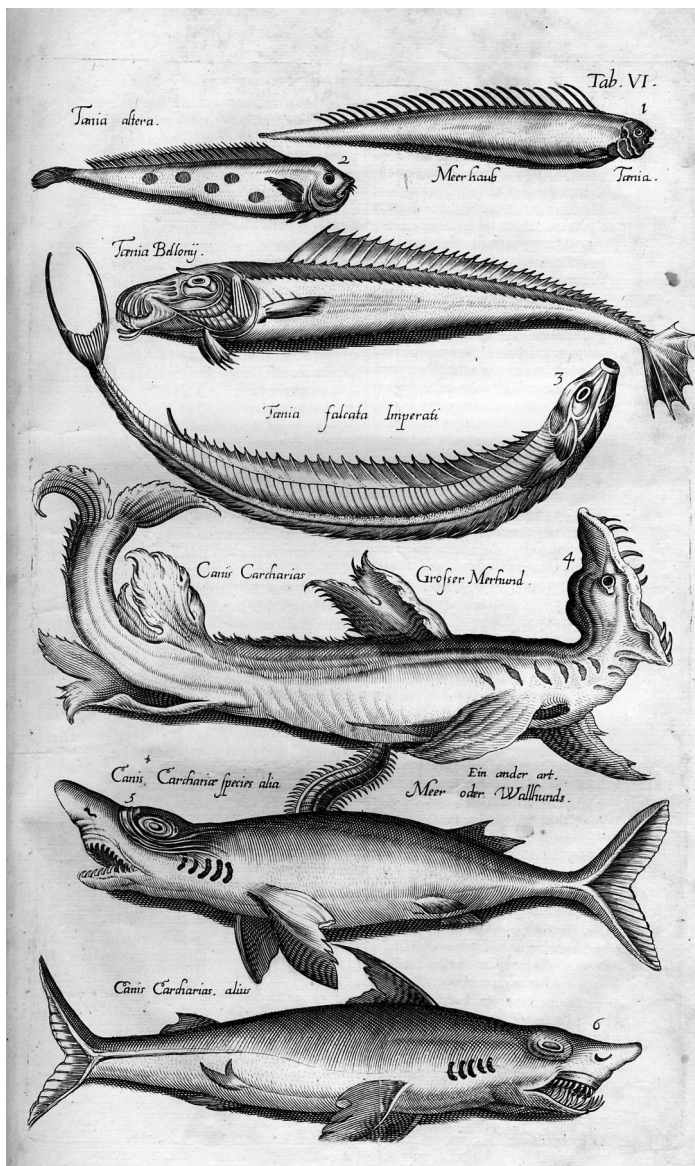
⁴⁷ „Das Opus Botanicum will der Merian zu Franckfurt mitt schönen Kupferstichen per partes drucken” (*The Letters of Jan Jonston...*, op. cit., s. 99).

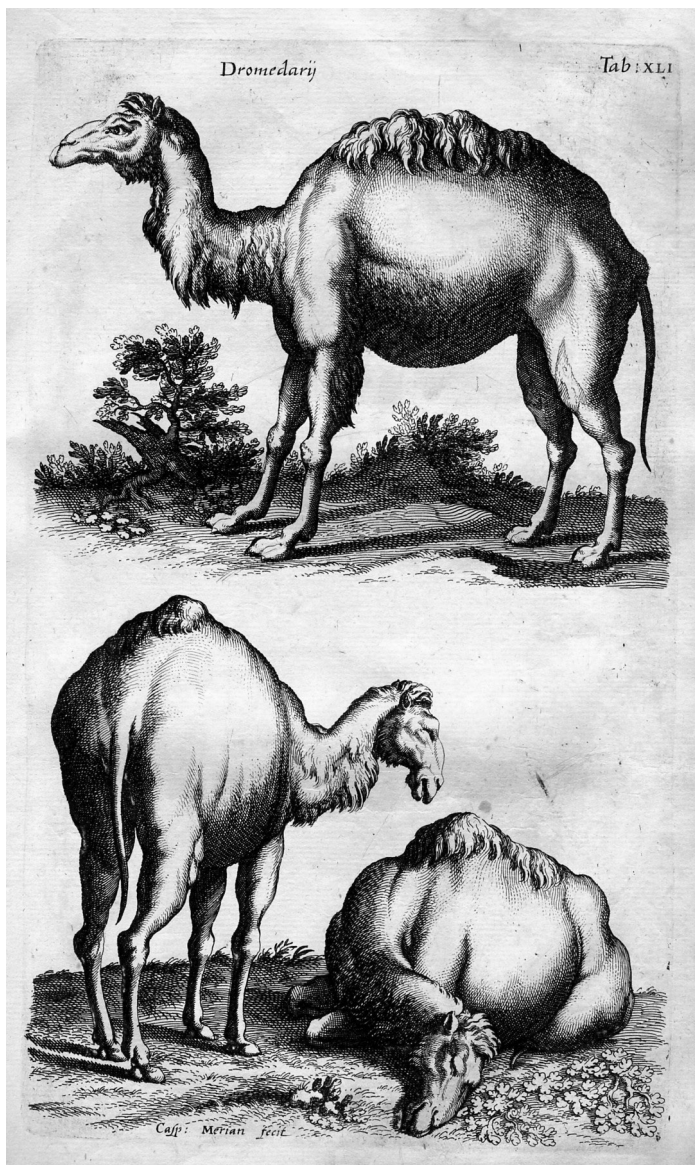
Ryc. 1. J. Jonston, *Historiae naturalis de avibus*, Frankfurt 1650, Pl. 49.
 Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

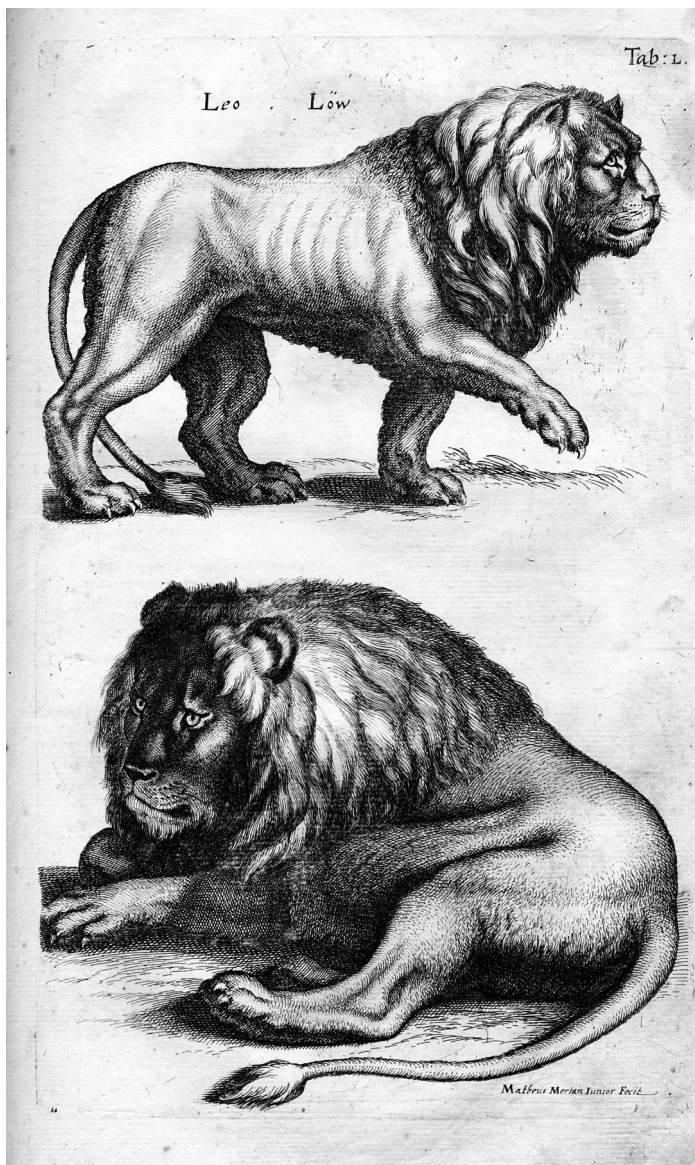
Ryc. 2. J. Jonston, *Historiae naturalis de quadrupedibus*, Frankfurt [1650], Pl. 75.
 Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Ryc. 3. J. Jonston, *Historiae naturalis de piscibus et cetis*, Frankfurt 1650, Pl. 6.
 Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Ryc. 4. J. Jonston, *Historiae naturalis de quadrupedibus*, Frankfurt [1650], Pl. 41.
Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Ryc. 5. J. Jonston, *Historiae naturalis de quadrupedibus*, Frankfurt [1650], Pl. 50.
Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Ryc. 6. J. Jonston, *Historia naturalis de insectibus*, Frankfurt 1652, Frontyspis.
Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

w 1623 roku⁴⁸. Zakład, pod szyldem *Officina Meriana*, działał do 1727 roku⁴⁹. Wydawał książki z najpopularniejszych dziedzin – historii i geografii, a także opisy aktualnych wydarzeń⁵⁰. Przyrodoznawstwo zajmowało w jego działalności stosunkowo niewiele miejsca. Wśród prawie stu czterdziestu opublikowanych przez niego dzieł Lucas Heinrich Wüthrich – czołowy badacz twórczości Merianów – wymienia tylko jedenaście tekstów przyrodniczych⁵¹. Są to jednak głównie dzieła botaniczne⁵² i podróżnicze⁵³. Poza *Historia naturalis* w katalogach Meriana można znaleźć dwa inne dzieła o zwierzętach. *Historia monstrorum* Johanna Schencka z 1609 roku⁵⁴, poświęcona legendarnym potworom, egzotycznym zwierzętom i mutantom, ilustrowana jest blisko setką miedziorytów, prawdopodobnie sztychowanych przez Meriana. Drugim dziełem „zoologicznym”, którego ilustracje zapewne przygotował Merian, jest traktat o jednorożcach, *Discurs von der Natur und Gebrauch des Einhorns*, opublikowany w 1625 roku⁵⁵. Przypisywany Lorenzowi Catelanemu tekst ilustrowany jest siedmioma miedziorytami przedstawiającymi nosorożca, onagra i pięć jednorożców odpowiadających wyobrażeniom średniowiecznym. Naturalnie, przedstawienia zwierząt zamieszczano nie tylko w dziełach przyrodniczych. Opisy fauny stanowiły niebagatelną część traktatów podróżniczych, które w oficynie Merianów ukazywały się częściej. Najsłynniejszym z nich jest wydana w 1631 roku *Historia Antipodum*⁵⁶. Ilustracje zoologiczne są tu nieliczne, jednakże ich analiza sugeruje, że wiedza ilustratora o zwierzętach była dość pobieżna.

Podobnie niewiele miejsca zajmowały przedstawienia zwierząt na samodzielnych rycinach wykonywanych przez Matthäusa Starszego. Jego działalność jako sztycharza została dogłębnie przebadana⁵⁷. Katalogi wymieniają wśród jego rycin widoki miast, pejzaże fantastyczne, ilustracje wydarzeń historycznych i współczesnych,

⁴⁸ L. H. Wüthrich, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 185.

⁴⁹ Wówczas po raz ostatni książki z oficyny Matthaei Merians Seel. Erben pojawiają się w katalogu targów frankfureckich (ibidem, s. 395).

⁵⁰ Opracowania Wüthricha stanowią najpełniejszą analizę *oeuvre* Meriana, zob. idem, *Druckgraphische Werk...*, op. cit.; idem, *Die Handzeichnungen von Matthäus Merian d. Ä.*, Basel 1963; idem, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit.; idem, *Matthäus Merian der Ältere: Briefe und Widmungen*, Hamburg 2009.

⁵¹ Idem, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 189.

⁵² Np. P. Lauremberg, *Horticulturae*, Frankfurt a. Main 1643; idem, *Der Fruchtbringende Gesellschaft*, Frankfurt a. Main 1646.

⁵³ Np. J. L. Gottfried, *Historia Antipodum oder Neue Welt*, Frankfurt a. Main 1631.

⁵⁴ J. Schenck, *Monstrorum historia memorabilis*, Frankfurt a. Main 1609.

⁵⁵ L. Catelani, *Ein... Discurs von der Natur... und Gebrauch des Einhorns*, Frankfurt a. Main 1625.

⁵⁶ J. L. Gottfried, op. cit.

⁵⁷ Najnowszą bibliografię prac dokumentujących działalność wydawniczą i sztycharską Matthäusa I i jego synów podaje: L. H. Wüthrich, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 409–444.

sceny mitologiczne i religijne⁵⁸. Przygotował zaledwie kilka serii scen myśliwskich według rysunków różnych autorów, między innymi Antonia Tempesty i Gillisa van Coninxloo⁵⁹. Większość z nich koncentruje się jednak na przedstawieniach myśliwych, a nie ich zdobyczy. Tylko na nielicznych rycinach z serii „małych scen myśliwskich” to zwierzęta znajdują się na pierwszym planie.

Matthäus Merian Starszy zmarł w czerwcu 1650 roku, wkrótce po wydaniu pierwszych części *Historia naturalis*. Po jego śmierci wdowa, synowie i zięciowie procesowali się o drukarnię, aż wreszcie kontrolę nad oficyną przejęli jego dwaj synowie z pierwszego małżeństwa – Matthäus Młodszy i Caspar, którzy kontynuowali wydawanie rozpoczętych przez ojca cykli i następną dekadę spędzili na finalizowaniu jego wieloletnich publikacji: serii widoków miast niemieckich, *Topographia Germaniae*, kroniki aktualnych wydarzeń *Theatrum Europaeum* i *Historia naturalis*.

Matthäus Merian Młodszy (1621–1687) znany był przede wszystkim jako malarz. Niewiele wiadomo o jego działalności sztycharskiej⁶⁰. Uczeń Joachima von Sandrarta od końca lat trzydziestych XVII wieku podróżował po Europie. Był między innymi w Amsterdamie, Londynie i Paryżu. Spędził też kilka lat we Włoszech. Na krótko przed śmiercią ojca powrócił do Frankfurtu i podjął obowiązki kierownika oficyny⁶¹. Jego głównym współpracownikiem był młodszy brat Caspar (1627–1686), który – podobnie jak ojciec – był rytownikiem⁶². Wydaje się, że sztycharstwa uczył się głównie w warsztacie ojca i pod jego kierunkiem⁶³. Do jego najbardziej znanych dzieł należą opracowywane wraz z ojcem *Topographia Germaniae*⁶⁴ i *Theatrum Europaeum*⁶⁵. Choć nie ulega wątpliwości, że przygotowywał on płyty wykorzystywane także w innych drukach oficyny, rzadko są one opatrzone jego nazwiskiem⁶⁶. Dopiero po śmierci ojca, gdy stał się głównym rytownikiem drukarni, zaczęły się ukazywać dzieła podpisane przez Caspara, jak *Beschreibung und Abbildung... Einzüge, Wahl- und Crönungs Acta* z 1658 roku.

Officina Meriana specjalizowała się w przedstawianiu wydarzeń historycznych i współczesnych i raczej nie była w stanie samodzielnie podołać przygotowaniu

⁵⁸ Pełne *oeuvre* sztycharskie Merianów zob. *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700*, t. XXV–XXVIa, ed. T. Falk, Koninklijke van Pool 1989–1990.

⁵⁹ *Ibidem*, t. XXVI, kat. nr 466–471, 478–489, 495–506.

⁶⁰ Jego prace graficzne to przede wszystkim frontyspisy i nieliczne ilustracje wykonywane do publikacji oficyny (*ibidem*, t. XXVIa, s. 202).

⁶¹ *Ibidem*, t. XXVIa, s. 201–215 oraz L. H. Wüthrich, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 365–370.

⁶² *Hollstein's German Engravings...*, op. cit., t. XXV, s. 51–79 oraz L. H. Wüthrich, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 370–375.

⁶³ *Ibidem*, s. 370.

⁶⁴ Od 1647 roku jego nazwisko figuruje obok ojcowskiego wśród autorów *Topographia Germaniae*, zaś po śmierci ojca doprowadził on dzieło do końca (*ibidem*).

⁶⁵ W tomach V–XI jest około trzysta jego drzeworytów, a w tomach X–IX widnieje jako współwydawca (*ibidem*, s. 371).

⁶⁶ *Ibidem*, s. 185.

ilustracji encyklopedii zoologicznej. W *Historia naturalis* tylko nieliczne ryciny nie mają pierwowzoru w innym dziele zoologicznym (nawet jeśli wśród materiałów oficyny znajdowało się odpowiednie przedstawienie)⁶⁷. Powstałe w wyniku pracy całego warsztatu ilustracje przygotowano na podstawie zarówno dawnych, jak i najnowszych publikacji⁶⁸. Poza czterema są one niesygnowane i trudno przypuszczać, by Matthäus Starszy wykonał którąkolwiek z nich⁶⁹. Podpisane ryciny zamieszczone są w *De Quadrupedibus*. Trzy przedstawienia wielbłądów sygnowane są Caspar Merian fecit (ryc. 4), zaś jeden z lwów – Matthäus Merian Jungere fecit (ryc. 5). Matthäus Młodszy sygnował także frontyspisy zarówno tej księgi, jak i *De Insectis* (ryc. 6). Na tak wątych podstawach w XVIII wieku wysnuto wnioski na temat autorstwa pozostałych ilustracji⁷⁰. Atrybucja ta, mimo odrzucenia jej przez historyków sztuki analizujących działalność Merianów⁷¹, powtarzana jest przez historyków nauki, badających XVII-wieczną zoologię⁷². Różnorodność – tak stylowa, jak i jakościowa – przedstawień sugeruje, że osoba, która je wybrała, musiała mieć dostęp przynajmniej do kilku wiarygodnych źródeł ilustracji, z których zaczerpnęła wzory rycin do nowego kompendium. Żaden z Merianów nie miał ani doświadczenia, ani wystarczającej wiedzy merytorycznej, by tego dokonać. Wydaje się, że autorem koncepcji strony ilustracyjnej *Historia naturalis* był Jonston, zaś w Officina Meriana zaadaptowano jedynie wybrane przez niego ilustracje i przeniesiono je na nowe płyty⁷³.

Przegląd wszystkich hipotetycznych źródeł dla kilku tysięcy przedstawień w kompendium Jonstona daleko wykracza poza ramy tego artykułu. Większość z nich stanowią zresztą wielokrotnie powtarzane w encyklopediach historii naturalnej wzorce ikonograficzne⁷⁴, dlatego ustalenie faktycznego źródła jest w wielu wypadkach niemożliwe. Warto jednak zwrócić uwagę na kilka najważniejszych rodzajów źródeł. Cieszący się największym autorytetem przyrodnicy XVI i XVII wieku posiadali sławne kolekcje przedstawień zwierząt. Były one, na równi z bezpośrednią obserwacją, źródłem ich

⁶⁷ Dobrym przykładem jest tu fauna amerykańska. Aligator w *Historia naturalis libri* wyraźnie odwołuje się do przedstawienia z *Historia animalium* Gessnera, a nie np. do nowszych ilustracji opracowanych przez Mattäusa Meriana Starszego do *Historia Antipodum*.

⁶⁸ L. H. Wüthrich, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 189.

⁶⁹ Ibidem, s. 209.

⁷⁰ Zob. J. Jonston, *Theatrum...*, Heilbrunn 1755–1757.

⁷¹ L. H. Wüthrich, *Drückgraphische Werk...*, op. cit., kat. nr 30–33.

⁷² D. Knight, op. cit., s. 78; G. Brzęk, op. cit., s. 128. Opinie tego ostatniego są często przywoływane w polskiej literaturze (zob. różne prace Matuszewskiego), ale wydaje się, że nie znał on edycji XVII-wiecznych, ponieważ twierdził, że ilustracje wykonane zostały z mokrych preparatów z kolekcji Frederika Ruyscha (ibidem, s. 131). Te pojawiły się *de facto* dopiero w *Theatrum Universale Omnium Animalium*, wydanym w Amsterdamie w 1718 roku.

⁷³ L. H. Wüthrich, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 189.

⁷⁴ Niektóre z nich analizował Ashworth, zwracając uwagę na powtarzalność motywów w ikonografii zwierząt. Zob. W. B. Ashworth, *The Persistent Beast: Recurring Images in Early Zoological Illustration*, [w:] *The Natural Sciences and the Arts. Aspects of Interaction from the Renaissance to the 20th century*, ed. A. Ellenius, Uppsala 1985, s. 46–66.

wiedzy zoologicznej. Jako element warsztatu badawczego pozwalały na stworzenie rzetelnych opisów, a zarazem budowały korpus ilustracji do ich traktatów. Za pośrednictwem rycin gromadzone przez nich, niekiedy fantastyczne, przedstawienia zwierząt upowszechniały się w wyobraźni zarówno innych uczonych, jak i czytelników amatorów.

Nic nie wskazuje na to, by Jonston posiadał taką kolekcję. Bardziej prawdopodobne wydaje się, że korzystał tylko z ilustracji pochodzących z drukowanych publikacji zebranych w jego bibliotece⁷⁵. W swoim kompendium zaznaczał, że cytuje tylko uznane dzieła. Zaczerpnięte z nich ryciny także uważał za wiarygodne, co wielokrotnie podkreślał, podając źródło w podpisie pod poszczególnymi ilustracjami (ryc. 7). Powoływanie się na autorytet badacza, który jako pierwszy ją zamieścił, miało gwarantować zgodność ilustracji z rzeczywistym wyglądem.

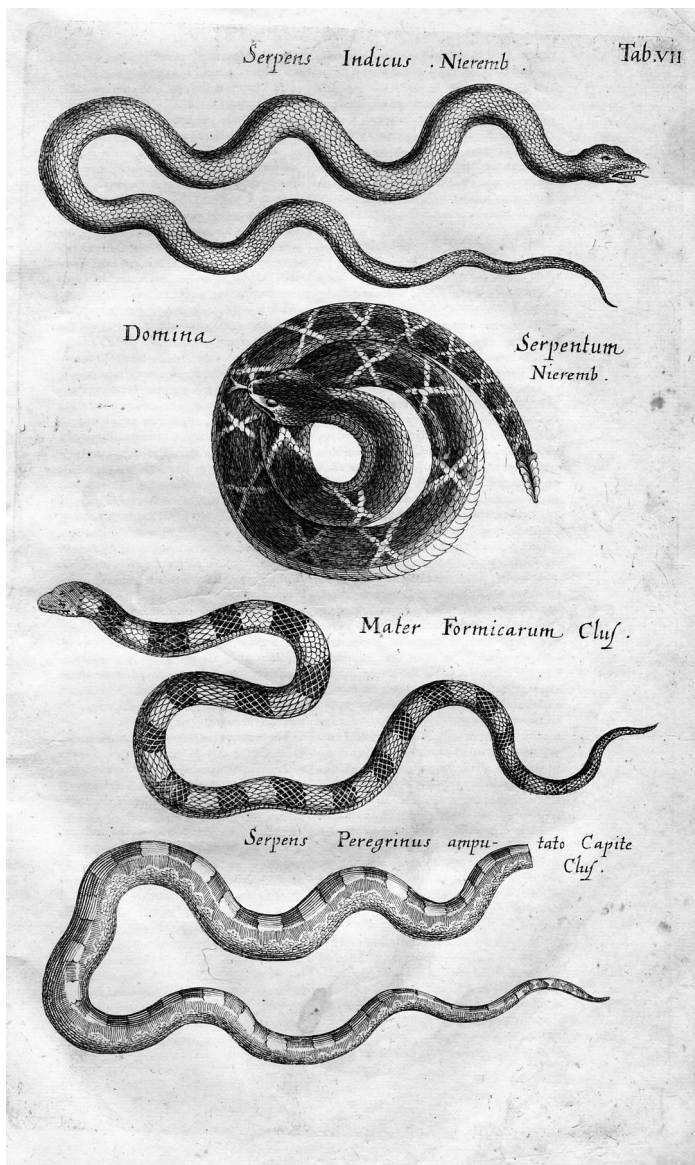
Do najczęściej wykorzystywanych przez Jonstona źródeł należały dwie najśłynniejsze encyklopedie przyrodnicze – *Historia animalium* Gessnera, wydana w Zurychu w latach pięćdziesiątych XVI wieku, oraz bolońska *Historia naturalis* Aldrovandiego, opracowywana od drugiej połowy XVI wieku i wydawana w pierwszej połowie następnego stulecia. Obaj badacze uznawani byli za rzetelnych i godnych zaufania autorów, a także właścicieli zbiorów ilustracji. Ryciny w ich traktatach opracowywano na podstawie zgromadzonych przez nich przedstawień: rysunków wykonywanych pod ich nadzorem i przesyłanych im przez korespondentów oraz rycin pochodzących z różnych dzieł⁷⁶. Tak ich kolekcje, jak i opracowywane na ich podstawie drzeworyty długo były uznawane za wiarygodne i cytowano je jeszcze w trzeciej ćwierci XVII wieku⁷⁷. Poza tymi dwoma najważniejszymi kompendiami Jonston sięgał też do mniejszych dzieł, między innymi wspomnianych już ichtiologii Belona i Rondeleta. Warto tu jednak zauważyć, że przedstawienia te były także kopiowane do encyklopedii, z których korzystał Jonston, zatem zwykle nie można jednoznacznie stwierdzić, jaką drogą trafiły do *Historia naturalis*.

Ewidentne odwołania do ilustracji opublikowanych w starszych źródłach można zaobserwować w *Historia naturalis de insectis*. Zawarte w tej części przedstawienia owadów zostały przekopiowane z opartego na materiałach zebranych przez Gessnera *Insectorum sive minimorum animalium theatrum* Moffetta oraz *De animalibus insectis* Aldrovandiego. Co więcej, w obu przypadkach przejęto nie tylko same przedstawienia zwierząt, ale też ich układ wraz z oznaczeniami (ryc. 8). W tekście tej części

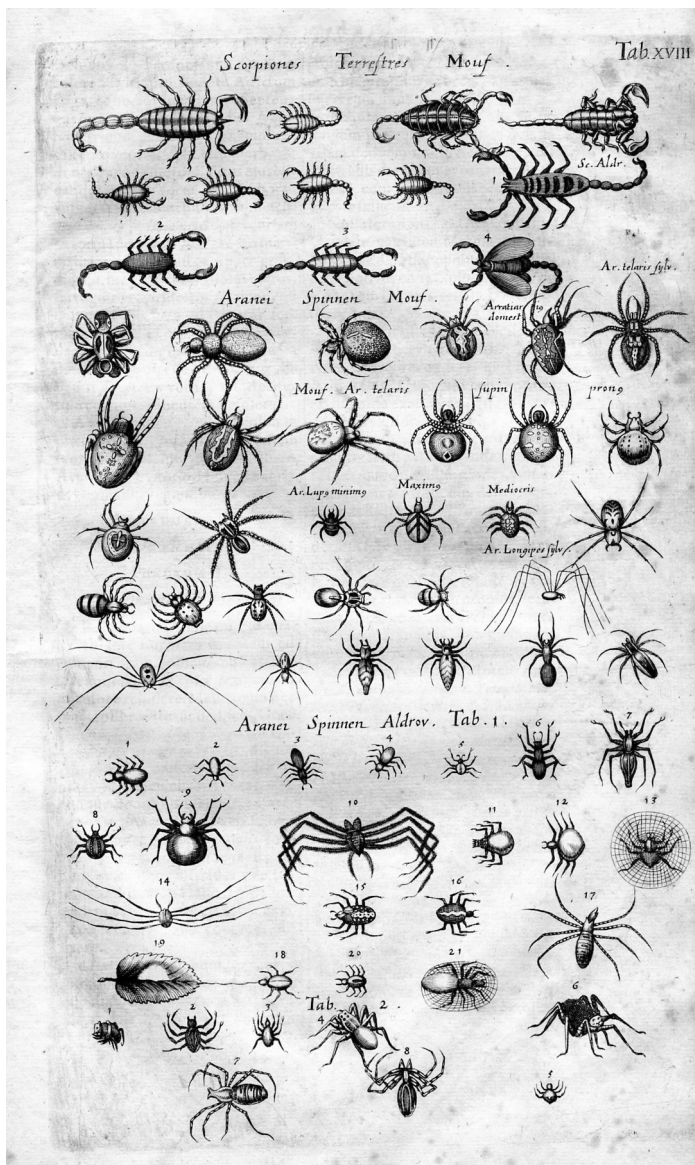
⁷⁵ Nieznany rękopis.

⁷⁶ Zob. np. S. Kusukawa, *The Sources of Gessner's Pictures for the 'Historia animalium'*, "Annals of Science" 2010, Vol. 67, s. 303–328; A. Fischel, *Zeichnung und Naturbeobachtung. Naturgeschichte um 1600 am Beispiel von Aldrovandis Bildern*, [w:] *Das Technische Bild. Kompendium zu einer Stilgeschichte wissenschaftlicher Bilder*, Hrsg. H. Bredekamp et al., Berlin 2008, s. 212–223; *Natura picta. Ulisse Aldrovandi*, eds. A. Alessandrini, A. Ceregato, Bologna 2007.

⁷⁷ Wykorzystywał je nie tylko Jonston, ale też E. Toppell (*The History of Four-footed Beastes*, London 1607) oraz J. Ray i F. Willughby (*The Ornithology... in three books*, London 1678).

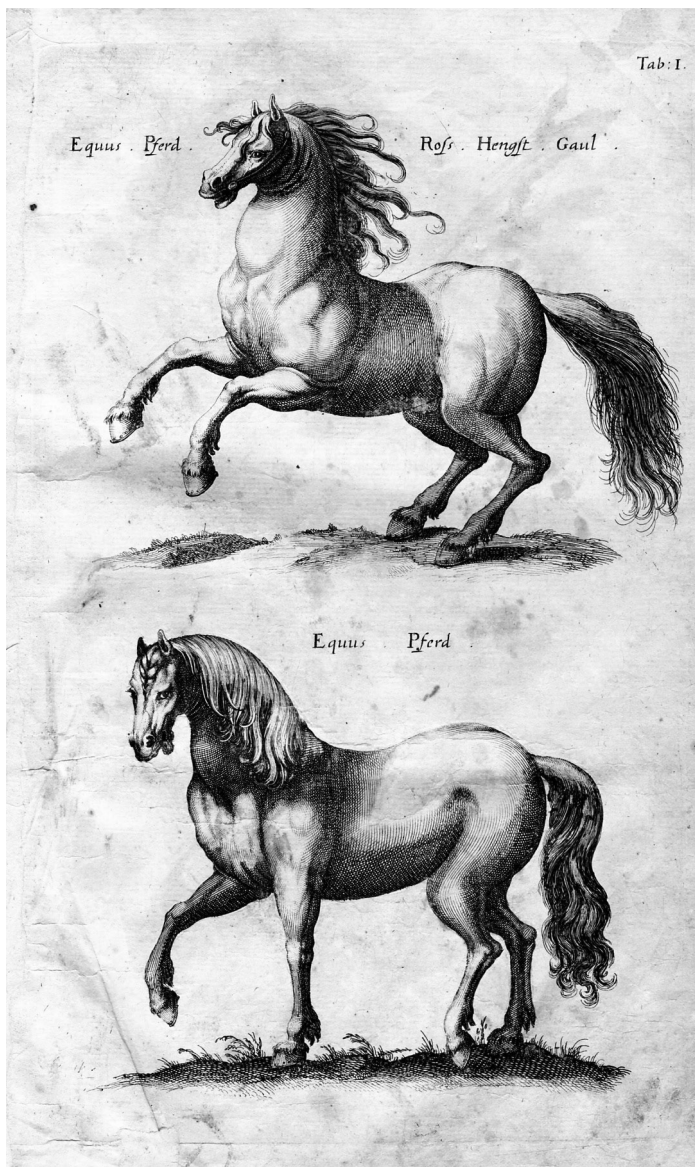
Ryc. 7. J. Jonston, *Historia naturalis de serpentibus*, Frankfurt 1652, Pl. 7.
Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

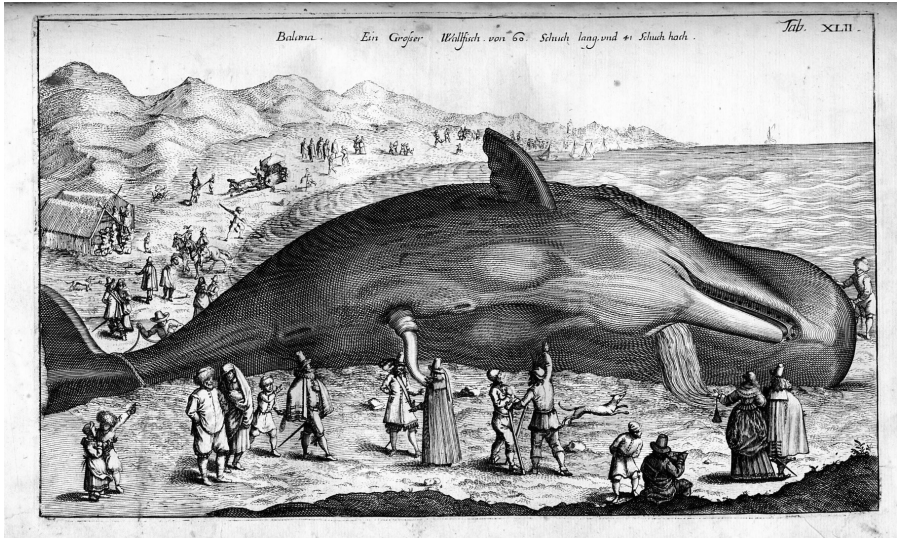
Ryc. 8. J. Jonston, *Historia naturalis de insectibus*, Frankfurt 1652, Pl. 18.
 Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Ryc. 9. J. Jonston, *Historiae naturalis de avibus*, Frankfurt 1650, Pl. 56.
 Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Ryc. 10. J. Jonston, *Historiae naturalis de avibus*, Frankfurt 1650, Pl. 1.
Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Ryc. 11. J. Jonston, *Historiae naturalis de avibus*, Frankfurt 1650, Pl. 52.
Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Ryc. 12. J. Jonston, *Historiae naturalis de avibus*, Frankfurt 1650, Pl. 55.
Źródło: CAMENA Project, Heidelberg–Mannheim, skan.

Jonston odwołuje się do konkretnych przedstawień, które z kolei ukazują zawartość poszczególnych gabinetów opisywanych przez poprzedników.

Podobnie jak w przypadku tekstów, także ilustracje Jonstona były czerpane z dzieł współczesnych. Dla XVI-wiecznych przyrodników fauna amerykańska stanowiła nowy, słabo wówczas poznany element świata, niemający odpowiedników na starych kontynentach. Pierwsze relacje były niedokładne, a ich ilustracje nieprawdopodobne. Dopiero w ostatniej ćwierci XVI wieku zaczęto wysyłać do Ameryki ekspedycje badawcze⁷⁸. Piszący około połowy XVII wieku Jonston miał dostęp do różnorodnych źródeł, których ilustracje były wykonywane *in situ*, jak chociażby w cytowanej przez niego *Historia Rerum Naturalium Brasiliae* Marggrafa⁷⁹, bądź na podstawie importowanych do Europy żywych okazów, jak w *Exoticis* Clusiusa (ryc. 9).

Rzecz jasna nie wszystkie ryciny w *Historia naturalis* pochodziły z kompendiów przyrodniczych. Pojedyncze ilustracje – zwłaszcza najlepiej znanych czworonogów – wykonano na podstawie innych źródeł. Przedstawienia koni pochodzą z traktatów jeździeckich (ryc. 10), część jeleniowatych z dzieł myśliwskich, walenie z druków ulotnych (ryc. 11). Uwzględniono też kilka rycin „artystycznych”. Pomijam tu *casus* nosorożca według pierwotnego drzeworytu Albrechta Dürera, bo w tym okresie był on najbardziej rozpowszechnionym sposobem przedstawiania tego zwierzęcia, wielokrotnie powtarzanym w traktatach przyrodniczych i na samodzielnych rycinach⁸⁰. Warto jednak zwrócić uwagę na zaczerpnięte z niezidentyfikowanej ryciny przedstawienie niedźwiedzia, odwołujące się do XV-wiecznego rysunku Hansa Burgkmayra (ryc. 12), oraz na lwy skopiowane bezpośrednio z ryciny Wenceslausa Hollara, wykonanej z rysunku Petera Paula Rubensa, wydanej w 1646 roku (ryc. 5). Wydaje się, że zwierzęta o najlepiej poznanym wyglądzie – czworonogi Starego Świata – pozwalały sztuczarzom na większą swobodę niż przedstawienia ryb czy bezkręgowców, których dobór wymagał wiedzy merytorycznej.

Analiza miedziorytów w *Historia naturalis* pokazuje, że zostały one zaczerpnięte z innych ilustracji, zwykle pochodzących z książek, które znajdowały się w bibliotece autora, co stanowi dowód na poparcie tezy Wüthricha, że to Jonston je wybrał⁸¹. Jego opisy zwierząt opierają się na tym, co przeczytał i zobaczył w innych dziełach. Zarówno przy wyborze tekstów, jak i ilustracji musiał on dokonać selekcji z dużej liczby dzieł przyrodniczych cieszących się popularnością około połowy XVII wieku⁸².

⁷⁸ O ekspedycjach hiszpańskich zob. np. S. de Renzi, *Writing and Talking of Exotic Animals*, [w:] *Books and Sciences in History*, eds. M. Frasca-Spada, N. Jardine, Cambridge 2000, s. 151–154.

⁷⁹ Pełną historię tzw. *Libri Picturati* zob. w: *Drawn after Nature. The Complete Botanical Watercolours of the 16th-Century Libri Picturati*, eds. J. De Koning et al., Zeist 2008.

⁸⁰ Zob. F. J. Cole, *The History of Albrecht Dürer's Rhinoceros in Zoological Literature*, [w:] *Science, Medicine and History*, ed. A. Underwood, Oxford 1953, s. 337–356.

⁸¹ L. H. Wüthrich, *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, op. cit., s. 209.

⁸² Zob. A. Blair, *Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550–1700*, “Journal of the History of Ideas” 2003, No. 64, s. 11–28.

Jak większość autorów opracowań popularnych, korzystał z dzieł rzetelnie napisanych i uważanych za niebudzące kontrowersji. Podobnie przedstawienia zwierząt w *Historia naturalis* nie mogły być zbyt nowatorskie, bowiem opracowując syntezę historii naturalnej do użytku szkolnego, Jonston musiał korzystać z przedstawień, które byłyby zgodne z ówczesnym stanem wiedzy, czyli najbardziej popularnymi wzorcami ikonograficznymi. Dlatego wydaje się prawdopodobne, że chciał on, by jego ilustracje mogły razem z tekstem przedstawiać całość wiedzy, jaką należało przekazać młodemu czytelnikom. W tym kontekście rola Merianów polegała przede wszystkim na zebraniu na podstawie wskazówek Jonstona korpusu ilustracji i przeniesieniu ich na nowe tablice, zarazem adaptując je, by były atrakcyjne wizualnie dla czytelników.

Najprawdopodobniej to właśnie ryciny ilustrujące *Historia naturalis* sprawiły, że encyklopedia Jonstona pozostawała popularna jeszcze w następnym stuleciu⁸³. W 1657 roku w Amsterdamie Jan Jacob Schipper wydał *editio spuria* całego dzieła oraz jego skróconą wersję, której nadał tytuł *Historia naturalis de animalium*⁸⁴. Do końca XVIII wieku *Historia naturalis* i jej poszczególne części publikowano kilkakrotnie. Do edycji z 1718 roku, opracowanej na podstawie skróconej wersji Schipperera, przygotowano na nowo ilustracje, uzupełniając je o nowe przedstawienia ryb z amsterdamskiej kolekcji Frederika Ruyscha⁸⁵. Czterdzieści lat później, w jednej z kolejnych edycji⁸⁶, autorstwo ilustracji przypisano Matthäusowi Merianowi Starszemu. W XIX wieku zdezaktualizowana encyklopedia Jonstona przestała budzić zainteresowanie zoologów⁸⁷ i zwróciła uwagę bibliofilów. Kompendium chwalono przede wszystkim za wartość artystyczną ilustracji⁸⁸. W 1972 roku Wüthrich odrzucił ich atrybucję Merianowi⁸⁹, a badacze twórczości sztycharza zgodzili się, że był on jedynie wydawcą *Historia naturalis*⁹⁰. Jednakże historycy książki i przyrodoznawstwa nadal powołują się na tę atrybucję, zapewne, by podnieść wartość dzieła⁹¹. Mimo że nie można się z tym zgodzić, miedzioryty te pozostają przykładem jego współpracy z autorem, która zaowocowała wykonaniem w oficynie drukarskiej zbioru starannie dobranych i atrakcyjnych wizualnie ilustracji.

⁸³ S. Schwann, *Działalność naukowa Jonstona w świetle opinii nauki zachodnioeuropejskiej*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28, s. 235–237.

⁸⁴ J. Jonston, *Historiae naturalis animalium In IV tomos divisa*, Amsterdam 1676.

⁸⁵ Idem, *Theatrum universale a cura Henrici Ruysch*, Amsterdam 1718.

⁸⁶ Idem, *Theatrum universale omnium animalium*, Heilbrunn 1755–1757 i Rouen 1768. Drugie z wydań znane jest mi tylko z literatury, zob. H. Plucińska, op. cit., s. 247–263.

⁸⁷ Jako jeden z ostatnich zoologów wypowiadał się o niej pozytywnie J. V. Carus (zob. S. Schwann, op. cit., s. 236).

⁸⁸ Ibidem, s. 237.

⁸⁹ L. H. Wüthrich, *Druckgraphische Werk...*, op. cit., kat. nr 30–33.

⁹⁰ Por. *Hollstein's German Engravings...*, t. XXV, op. cit.

⁹¹ Zob. np. A. Matuszewski, *Wstęp*, op. cit., s. 19.

BETWEEN THE AUTHOR AND THE PRINTER.

SELECTION OF ILLUSTRATIONS IN JAN JONSTON'S *HISTORIA NATURALIS*

ABSTRACT

The article is a case study of the process of selecting the engravings illustrating the last encyclopaedia of the humanist natural history, Jan Jonston's *Historia naturalis* (Frankfurt, Officina Merianorum 1650–1653). The compendium was illustrated by c. 260 plates showing over 2500 creatures. The article analyses them to determine who chose the images – the author or the printer, Matthäus Merian the Elder, who traditionally, albeit falsely, was considered their sole creator.

Jonston created a popular encyclopaedia for schoolchildren and quoted various older treatises. Therefore, not only the text, but also illustrations had to be both traditional and visually appealing to induce interest in the subject. They were selected from books used by Jonston – popular biological and geographical publications – and adapted to fit the new encyclopaedia. Jonston quoted many sources and illustrations had to relate to them. The analysis of Jonston's treatise and its images suggests that it was the author who chose the main sources of illustrations from his library and Merian only collected the source images and later supervised the execution of new plates that gave the compendium its popularity.

KEYWORDS

17th century zoological illustration, John Jonston, Matthäus Merian the Elder, natural history

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

1. Aldrovandi U., *De animalibus insectis*, Bologna 1602.
2. Aldrovandi U., *De piscibus... et de cetis*, Bologna 1613.
3. Aldrovandi U., *De quadrupedibus digitalis viviparis... et de quadrupedibus digitatis oviparis*, Bologna 1637.
4. Aldrovandi U., *De quadrupedibus solidipedibus*, Bologna 1621.
5. Aldrovandi U., *De reliquis animalibus exsanguibus*, Bologna 1606.
6. Aldrovandi U., *Ornithologia*, Bologna 1599–1603.
7. Aldrovandi U., *Quadrupedum omnium bisulcorum historia*, Bologna 1621.
8. Aldrovandi U., *Serpentum et draconum historiae*, Bologna 1620.
9. Belon P., *L'Histoire de la nature des oiseaux*, Paris 1555.
10. Belon P., *L'Histoire naturelle des estranges poissons marins*, Paris 1551.
11. Belon P., *Portraits d'oyseaux, animaux... d'Arabie et d'Égypte*, Paris 1557.
12. Catelani L., *Ein... Discurs von der Natur... und Gebrauch des Einhornes*, Frankfurt a. Main 1625.
13. Clusius C., *Exoticorum libri decem*, Amsterdam–Leyden 1605.
14. De Laet J., *Novus Orbis Seu Descriptionis Indiae Occidentalis*, Leyden 1635.
15. Gessner C., *Historiae Animalium Libri*, Zürich 1551–1587.
16. Gottfried J. L., *Historia Antipodum oder Neue Welt*, Frankfurt a. Main 1631.

17. Jonston J., *Ad theriacae Andromachi*, Leszno 1642.
18. Jonston J., *De febribus*, Leyden 1634.
19. Jonston J., *De festis Hebraeorum et Graecorum schediasma*, Wrocław 1660.
20. Jonston J., *Dendrographia sive historiae naturalis de arboribus*, Frankfurt a. Main 1662.
21. Jonston J., *Historiae naturalis animalium In IV tomos divisa*, Amsterdam 1676.
22. Jonston J., *Historiae naturalis de Avibus libri VI*, Frankfurt a. Main 1650.
23. Jonston J., *Historiae naturalis de Exsanguibus Aqvaticis libri IV*, Frankfurt a. Main 1650.
24. Jonston J., *Historiae naturalis de Insectis libri III. De Serpentinibus et Draconibus libri II*, Frankfurt a. Main 1653.
25. Jonston J., *Historiae naturalis de Piscibus et Cetis libri V*, Frankfurt a. Main 1650.
26. Jonston J., *Historiae naturalis de Quadrupedibus libri*, Frankfurt a. Main [1650?].
27. Jonston J., *Horae subcisivae seu rerum toto orbe*, Leszno 1639.
28. Jonston J., *Idea hygieines recensita*, Jena 1661.
29. Jonston J., *Idea universae medicinae*, Amsterdam 1644.
30. Jonston J., *Magni Hippocratis Coi medicorum principia*, Amsterdam 1660.
31. Jonston J., *Notitia regni mineralis*, Leipzig 1661.
32. Jonston J., *Polyhistor seu rerum ab exortu Universi*, Jena 1660–1667.
33. Jonston J., *Polymathiae philologicae*, Frankfurt a. Main, Leipzig 1666.
34. Jonston J., *Syntagma universae medicinae practicae*, Jena 1673.
35. Jonston J., *Syntagmatis dendrologi specimen*, Leszno 1646.
36. Jonston J., *Theatrum universale a cura Henrici Ruysch*, Amsterdam 1718.
37. Jonston J., *Theatrum universale omnium animalium*, Heilbrunn 1755–1757.
38. Jonston J., *Theatrum universale omnium animalium*, Rouen 1768.
39. Lauremberg P., *Der Fruchtbringende Gesellschaft*, Frankfurt a. Main 1646.
40. Lauremberg P., *Horticulturae*, Frankfurt a. Main 1643.
41. Marggraf G., *Historiæ rerum naturalium Brasiliæ, libri octo*, Leyden, Amsterdam 1648.
42. Moffett T., *Insectorum sive Minimorum animalium theatrum*, London 1634.
43. Nieremberg J. E., *Historia naturae, maxime peregrinae, libris XVI distincta*, Antwerp 1635.
44. Ray J., Willughby F., *The Ornithology... in three books*, London 1678.
45. Rondelet G., *Libri de piscibus marinis...*, Lyon 1554.
46. Schenck J., *Monstrorum historia memorabilis*, Frankfurt a. Main 1609.
47. Toppell E., *The History of Foure-footed Beastes*, London 1607.

OPRACOWANIA

1. Ashworth W. B., *Natural History and the Emblematic World View*, [w:] *Reappraisals of the Scientific Revolution*, eds. D. C. Lindberg, R. S. Westman, Cambridge 1990.
2. Ashworth W. B., *The Persistent Beast: Recurring Images in Early Zoological Illustration*, [w:] *The Natural Sciences and the Arts. Aspects of Interaction from the Renaissance to the 20th century*, ed. A. Ellenius, Uppsala 1985.
3. Barycz H., *Rozwój nauki w Polsce w dobie Odrodzenia*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 2, red. B. Suchodolski, Warszawa 1956.
4. Blair A., *Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550–1700*, "Journal of the History of Ideas" 2003, No. 64.
5. Brzęk G., *Jan Jonston jako zoolog*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28.
6. Cole F. J., *The History of Albrecht Dürer’s Rhinoceros in Zoological Literature*, [w:] *Science, Medicine and History*, ed. A. Underwood, Oxford 1953.

7. *Drawn after Nature. The Complete Botanical Watercolours of the 16th-Century Libri Picturati*, eds. J. De Koning et al., Zeist 2008.
8. Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 18, Kraków 1901.
9. Feliksiak S., *Ornithologia Jonstona i Aldrovandiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28.
10. Fischel A., *Zeichnung und Naturbeobachtung. Naturgeschichte um 1600 am Beispiel von Aldrovandis Bildern*, [w:] *Das Technische Bild. Kompendium zu einer Stilgeschichte wissenschaftlicher Bilder*, Hrsg. H. Bredekamp et al., Berlin 2008.
11. *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700*, t. XXV–XXVIa, ed. T. Falk, Koninklijke van Pool 1989–1990.
12. *Jan Jonston 1603–1675*, red. Z. Smoluchowski, Leszno 1974.
13. *Jan Jonston. Lekarz i uczoney XVII wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” Seria B 1975, z. 28.
14. Knight D., *Zoological Illustration, an Essay Towards a History of Printed Zoological Pictures*, Dawson 1977.
15. Kusakawa S., *The Sources of Gessner's Pictures for the 'Historia animalium'*, „Annals of Science” 2010, Vol. 67.
16. Matuszewski A., *Jan Jonston Outstanding Scholar of the 17th Century*, „Studia Comeniana et Historica” 1984, č. 19.
17. Matuszewski A., *Odrębność i stereotypowość życia umysłowego w Lesznie w XVII wieku*, Leszno 1998.
18. Miller G. L., *Beasts of the New Jerusalem: John Jonston's Natural History and the Launching of Millenarian Pedagogy in the 17th Century*, „History of Science” 2008, Vol. 46.
19. *Natura picta. Ulisse Aldrovandi*, eds. A. Alessandrini, A. Ceregato, Bologna 2007.
20. *Nieznany rękopis Jana Jonstona. Wykaz pozycji podręcznego księgozbioru*, oprac. H. Sadowska, Lubin 1975.
21. Piwoń A., *Leszczyńskie środowisko naukowe i kulturalne w czasach Jana Jonstona*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28.
22. Plucińska H., *Bibliografia*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28.
23. de Renzi S., *Writing and Talking of Exotic Animals*, [w:] *Books and Sciences in History*, eds. M. Frasca-Spada, N. Jardine, Cambridge 2000.
24. Schwann S., *Działalność naukowa Jonstona w świetle opinii nauki zachodnioeuropejskiej*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975, Seria B, z. 28.
25. *The Letters of Jan Jonston to Samuel Hartlib*, eds. W. J. Hitchens, A. Matuszewski, J. Young, Warszawa 2000.
26. Wüthrich L. H., *Die Handzeichnungen von Matthäus Merian d. Ä.*, Basel 1963.
27. Wüthrich L. H., *Druckgraphische Werk von Matthäus Merian der Ältere*, Basel 1966–1996.
28. Wüthrich L. H., *Matthäus Merian der Ältere: Briefe und Widmungen*, Hamburg 2009.
29. Wüthrich L. H., *Matthäus Merian der Ältere: eine Biographie*, Hamburg 2007.

